

Маруся Богуславка

Марія Пригара

Горить сонце над Стамбулом, виграє на золоті стародавніх храмів-мечетей, пірнає в зелень садів.

Біля мармурових палаців проганяють спеку дзвінки водограї; білі, рожеві, чорно-червоні троянди порозливалися в квітниках озерами. Де ще знайдені таку красу, такі розкоші, як у турецькій столиці?! Бідноті, злидням з брудних околиць до цієї краси й ходу немає: хай-но стукне котрий у золочену хвіртку, попросить хоч кухоль води з водограю — зразу де не візьметься сторожа, прожене втришия, ще й по спині надає на дорогу.

Край самого моря височить серед саду сніжно-білий палац старого Ахмед-паші. Недурно пишається старий своїм садом: є в ньому все, що може рости під сонцем. Навіть нетутешні плоди помаранчі, схожі на жовтогарячі сонця, викохав горбатий садівник-італієць, за якого заплатив паша на ринку грубі гроші, дізнавшись про його вмілість.

Троянди й виткий жасмин пообплітали сіре каміння, виноград наливає на кручах важкі золотисті грона: хто б і подумав, що років з десятків тому тут була пустка — самі поточені вітрами скелі та кам'яниста коса вниз, облизана морем.

Але чого не зробить золото! Сипнув Ахмед-паша червінцями — цехінами, загадав, щоб гнали до нього невільників, — і потяглися на скелястий берег гурти бідолашніх бранців носити мармурові брили, будувати палац, садити дерева й квіти в привезену здалека землю.

Ніхто не шкодував за вмерлими: на ринку вистачить рабів, а не стане — ще приженуть. По кілька разів на рік водять мурзи орди татар-ногайців та буджаків на Україну, хапають, як прийдеться, ясир і в Польщі, й на Русі.

Недурно ж чудуються чужоземні купці, їдучи кораблями до Туреччини й Криму, — звідки ще беруться люди на тій Україні, якщо женуть звідти без ліку і чоловіків, і жінок, і дітей — навіть таких, що ледве навчилися ходити.

Кожен кущик у тому садку тричі обмитий пекучим потом і слізьми: не рости б тому садові, а сохнути...

Та він буяє, розростається дужче й дужче, тішить око красою.

Проте є в ньому куточок, якого не торкались невільницькі руки. Нема там ні троянд, ці запашного жасмину: хрещатий барвінок синіє на грядках по весні, а влітку пнуться до сонця високі рум'яні рожі, кручені паничі плетуться по тичці — геть-чисто садок коло хати десь на Вкраїні. Але ніхто не буває тут, на галявинці, захованій поміж камінням, лише молоденька Мерієм-ханум, жінка Магомета-аги, племінника старого паші, приходить сюди тайкома — полить квіти, пожуритися.

Не туркєня вона — підлітком схопили татари в Богуславі над Россю, помчали під Перекоп, а звідти — морем до Стамбула.

Може б, і загинула Маруся в недобрих руках, та запримітив її на ринку Ахмед-паша: нагадало йому тремтяче від страху русяве дівча недавно вмерлу доньку.

Одразу, не торгуючись, і купив полоняночку, привіз додому, одвів до жінки, що сохла від туги.

І потурчили Марусю, побусурменили, навчили чужих звичаїв, чужої, немилої мови. Ночами гірко плакала, бачила уві сні матір:

— Мамо, голубонько, де ви?.. Удома чи, може, теж у неволі? Де вас шукати, з яких країв виглядати? Обійшла б оцю осоружну Туреччину, заглянула б у кожен дім — чи нема тут моєї матінки?!

Та замкнули Марусю в золоченій темниці: ані вийти, ані на світ глянути...

Дійшла до зросту, пожалів паша — відпустив на волю. Але яке з того щастя: однаково ж нікуди з палацу не підеш! Тільки й того, що вже не продадуть нікому.

Зразу ж і посватав її Магомет-ага, що був паші за сина: своїх той не мав, прийняв до себе племінника.

Вийшла заміж, а краще не стало. У Магомета-аги, окрім неї, ще були жінки, як то заведено в турків, і всім Маруся — кісткою в горлі. Гризуть, заздрять: ще б пак, безрідній дівці-русинці отаке небувале щастя! З усіх невісток старий паша любить її найбільш: раз у раз приносить дорогі дарунки; як кудись їде, віддає на схов ключі від скринь та комор з добром...

А хіба ж Марусі від того легше? Як вона побивалася, не хотіла заміж! Знала — тепер їй вже ніколи не втекти додому! Шість років минуло, а забути несила: так і стоять перед очима зелений Богуслав, батьківська хата над яром, верби понад Россю.

І жаліє Маруся невільників, помага крадькома, як може.

Глибокі льохи в Ахмеда-паші: є такі, де нема й промінчика світла. Отуди на ніч заганяють рабів-невільників з колодками на ногах, щоб не важились тікати. А спробує втекти чи ще як гнів накличе, — наб'ють колодку й на шию, кинуть у ту яму — пропадай, як собака!

Але всяк буває: дехто й тіка, не лякається смерті від голоду чи від розбурханих хвиль у човні серед моря. Воно й правда: краще загинути, тікаючи, ніж терпіти такі муки в неволі!

Колись і Маруся думала про це, та вже й перестала. Знайшовся синок... Хіба ж утечеш від нього?! Прикипіло до серця рідне смугляве дитятко, скувало матір — і ланцюга не треба...

Сором Марусі дивитися в очі нещасним бранцям, хоч вони й не бачать її під важким чорним запиналом-черчафом. А надто як приженуть до паші гурт людей з України — тоді вона й глянути боїться: що, як є в гурті її земляки-богуславці чи, крий Боже, хтось із рідних? Хіба ж не було так, що забрав колись турок у полон свою тещу?

І в пісні про це співається:

Ой кінь біжить дорогою,

Стара теща терниною.

Кривця сліди наливає,

Чорний ворон прилітає —
Оту кривцю випиває.
Приїжджає зять до двору:
— Вийди, вийди, дружинонько!
Привіз тобі невільницю,
Аж до смерті робітницю.
Буде тобі кужіль прясти,
Оченьками стадо пасти.-
Теща дитя колихала,
Тишком-нишком заспівала:
— Люлі, люлі, турченятко,
По донечці онучатко.
— Мати ж моя, рідна мати!
Скидай з себе вбогі лати,
Бери мої пишні шати —
Будеш з нами панувати.
— Лучче мої вбогі лати,
Аніж твої пишні шати!
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загинати.

Мов докір, пече серце давня-предавня, ще від баби чути пісня. І Маруся гірко, невітно плаче, сховавшись у кутку опочивальні за килимом, щоб не бачили чужі очі, жалібно кличе служницю, стару Пелагію. А та вже тут, приносить води, гладить по голові, потіша, мов дитину.

Їй одній можна вірити — ця не зрадить, не продасть, не розкаже Магометові, чого тужить його молоденька дружина, не буде нашіптувати у вуха паші. Землячка вона — з Русі, з Курщини: своя рідна кров! Жалує Марусю, як дочку. Колись, удома, і в неї була донька, та хтозна, що з тою донькою сталося: Пелагія тридцять літ у неволі!

— Пелагіє, матінко, іди глянь, кого пригнали! Може, наші є, з Богуслава...

Старій не треба двічі казати. Хита головою, нечутно дріботить з опочивальні. Потаємними переходами пробирається на подвір'я, де під палючим сонцем сидять обдерті, заковані в колодки бранці. Мов тінь снує коло них, пошепки розпитує, з широкого рукава непомітно передає їжу.

... Одного дня до палацу пригнали гурт січових козаків. Недавно і захопили їх... Сто п'ятдесят запорізьких байдаків напали на турецьке узбережжя — якраз коли турки найменше сподівалися їх у гості. Козаки пустили димом невеличке місто Буюк-дере, визволивши три сотні невільників; спалили кілька узбережних сіл і шугнули були до Босфору, щоб порозбивати невільницькі льохи ще й у Стамбулі або хоч на околицях.

Але султан уже вирядив назустріч суходелом десять тисяч добірного війська. У Стамбулі поспіхом ладнали довжелезного залізного ланцюга, щоб замкнути від козаків гавань.

П'ятсот кораблів і галер, рихтованих морськими гарматами, вишикувалися в Босфорі, готувалися до бою, якщо не злякаються запорожці ланцюга й таки прориватимуться до гавані.

Проте запорожці й не проривалися, й тікати не квапились. Цілий день стояли півмісяцем байдаки на безпечній відстані від гармат, щоб не дуже було їх видко. Братчики курили люльки, спльовували в море, кепкували з турків, котрі чомусь не рушали з місця,— мабуть, чекали попутного вітру, щоб оточити й захопити всі байдаки зразу.

Та як загули від солоного подуву щогли, байдаки птахами шугнули назад — тільки їх і бачили! — хоч турецькі кораблі гналися слідом, розпустивши всі вітрила, а невільники за опачинами веслували, аж падали.

Лише три козацькі байдаки відбилися од своїх і потрапили в полон.

Півтори сотні козаків, закутих у важелезні кайдани, врочисто привезено до Стамбула. Сам султан Осман запрягнувся власноручно закатувати полонених і наказав надіслати про це звістку до Великого Лугу — щоб і десятому заказали січовики нападати на турецьку землю.

І постріляв, скованих, з лука, звелівши спершу добре прикрутити ланцюгами до стовпів, щоб і не ворухнулися.

Та бранці не просилися і не кричали, навіть, поки могли, жартували між собою: "І хто, дурний, казав, буцім боляче, як у тебе стріли влучають? Їй-богу, мов комашня кусає!"

Аж ногою тупав султан Осман, бачачи таку запеклість.

Раз у раз натягав тятиву, не тямлячи себе від гніву,— доки сотий бранець не звів чубату голову під його стрілами.

Трохи охоловши, звелів відіслати вцілілих козаків на галери: де-де, а там вже подбають, щоб смерть здалась їм солодша за всяку каторгу.

Отут Ахмед-паша і впрохав, щоб запорожців оддали йому; разом з іншими улюбленцями султана він також дивився на страту.

Його величність милостиво кивнув головою. Старий років з двадцять був великим скарбничим — порядкував усією турецькою казною, щиро служив ще колишньому султанові. Вже ж не потуратиме гяурам, хоч і має невістку-русинку.

Коли пригнали запорожців, усі в палаці, навіть слуги й невільники, вийшли дивитися на них: такий був наказ паші. Хай, мовляв, бачать, як уміють правовірні карати своїх ворогів! Кому вже, кому, а невільникам, які, що не кажи, завжди мають каменюку за пазухою, буде добра наука!

І не хотіла Маруся, а пішла: побоялася, щоб паша, бува, не прогнівився, навіть дитя взяла з собою. Хто його зна, може, старий вже запримітив щось: останнім часом став ніби суворіший до неї — чи не вкинула недобре слово якась шептуха?

... Міцно притуливши дитя до себе, Маруся дивилася на запорожців, умліваючи від жаху.

Господи, що з ними зробили! В одного на голові струпом закипіла рана, у другого

кривавить оцупок одрубаної руки, замотаний брудною ганчіркою. І в усіх крізь подерту одержу світять криваві рубці. Мабуть, зганяли турки злість, били, як хотіли! Очі позападали, губи взялися смагою,— хоч би хто догадався та води приніс!

Так ні ж, не принесуть... Стоїть юрма, дивиться, мов на звірів.

— А що, хлопці,— озвався раптом січовик з одрубаною рукою, роздивляючись сніжно-білий палац, що сліпучо горів під сонцем,— та й до біса ж у цього паші всякого надбання! Якби підпалити — днів зо три горіло б!

— Не бійсь! — похмуро обіцяв другий.— Підпалять братчики, не забаряться. Шкода, нас не буде!

Гомонять, мов біля них і немає нікого.

— Чуєте? — спитав довгочубий молодик, з червоною смугою через усю щоку,— кажуть, у тутешнього пана жінка з Богуслава, гарна, як зірка. Коли б побачити... Землячка ж.

— Яка вона тобі землячка? — сердито відказав однорукий.— Перевертень поганий... Своїх продала. Я б отих потурначок живцем топив, щоб і роду від них не було,— нам на погибель!

Ніби зрозумівши таку страшну погрозу, маленький Марусин синок прокинувся й гірко заплакав.

Низько похиливши голову, пішла Маруся назад. Все пливло їй перед очима. Оце-то почула! Оце діждалась! Правда, все правда... "Своїх продала..." Мабуть, і мати, якби побачила, таке сказала б!

Що ж його робити?! Як його в світі жити? Нема в кого спитати поради!

До вечора сиділа Маруся над колискою, боялася ворухнутись. Дитя плакало-захлиналися, пашіло гарячкою.

Прийшов Магомет-ага, натупав, нагримав: нащо носила дитя дивитися на отих бузувирів! Це вони йому поробили: відомо ж, запорожці — всі чаклуни-характерники, могли зозла накликати на малого Юсуфа хворість.

Плачучи разом з сином, злякано відмовляла Маруся:

— То не запорожці, то я винна! Дитя кволилося ще зранку, не треба було стояти з ним на сонці...

Прибігли жінки, кожна із своєю порадою, охкали, цмокали — вона їх і не чула.

Аж ось Пелагія привела звідкілясь старого лікаря-хакима. Той побурмотів над хлоп'ям, обкурив запашним димом, дав випити якогось зілля, і малий, чи то від ліків, чи, може, наплакавшись до втоми, потроху став засинати.

І знов налетіли, як оси, обсіли Марусю болючі думки.

Раптом згадалося: взавтра ж Великдень! Удома — свято.

А тих сіромах замкнули в льоху, змордованих, голодних, навіть по шматку ячного коржа не кинули. У турків теж свято: молитимуться в мечеті дві ночі без їжі та питва, буде такий піст і бранцям.

Пелагія шепнула: звелів Ахмед-паша накласти на запорожців по двоє кайданів, навісити на двері льоху пудові замки: ану ж, доберуть способу та втечуть!

Коло берега вже стоїть галера, чекає на них; після свят переженуть туди бранців, посадять за весла і попливе галера кудись аж до аравійських берегів.

Біля дверей зачовгали капці. Увійшов безбородий, схожий на стару бабу Алім, що доглядав жінок Магомета-аги, вклонився, притуливши руку до серця:

— Найясніший ефенді-паша йде до шановної Мерієм-ханум. Хай готується його зустріти!

Маруся сердито зітхнула, накинувши на себе остогидле запинало. Ще й цей причалапає, почне бурчати-вичитувати: чого ходила, чого сина носила, а може, й чого слухала, що казали бранці, та не переказала нікому...

Але паша не бурчав і не вичитував. Поплескав по гарячій щічці малого Юсуфа, що спав у колисці, випручавши рученята з пелюшок, обіцяв прислати до нього вранці свого лікаря... й раптом витяг з-за халата здоровезну в'язку ключів:

— Заховай, джаним, не давай нікому! Прийду вранці з мечеті — заберу.

Що то за ключі — не сказав. Повернувся й пішов.

Отут і вдарила Марусі в голову відчайдушна думка. А що, як вони, оті ключі, від льоху, де в'язні? Може, піти... спробувати?

Як пощастить — хоч їсти дасть бранцям, хоч води налле свіжої. Спіймають, хай буде, що буде! А може ж, і не спіймають...

Заплакав синок — вона мерщій заколисала його. Покликала Пелагію, щоб сиділа, очей не зводила з дитяти, і потайними дверцятами в кутку, під килимом, вийшла з опочивальні.

... Глибоко під землю ведуть стрімкі, пощерблені сходи. Сиплються камінці з-під ніг, холоне серце. Маруся ще ніколи тут не ходила. З двома кошиками через плече, з величезним мідним глеком у руці спускається вниз, обережно присвічуючи собі смолоскипом,— гаразд, що догадалася захопити його з собою!

Чорна, беззоряна ніч нависла над землею. Ні голосу ніде, ні шелесту — самі собаки гавкають, виють удалині. Усі чоловіки в мечеті, жінки й собі моляться по кутках; навіть сторож, котрий завжди сидить біля льоху, десь пішов: мабуть, теж мимрить Коран у своїй комірчині. Ось і двері, й два чавунні замки на них. Тремтячою рукою Маруся перебирала важкі ключі, по черзі пхала їх у шпари. Хололо серце: що, як вона помилилася, — не та в'язка?.. І раптом клацнуло — раз і другий... Відімкнула! Зарипіли іржаві завіси — і відразу в обличчя вдарило вогкістю, підземною пліснявою.

З писком кинулися врозтіч сполохані пацюки, метляючи голими хвостами. Маруся аж зуби зіцпила, щоб не заверещати на все підземелля.

... Хлюпотить під ногами вода, звисають над головою важкі зубчасті брили. Певне, в скелі видовбано цей страхітливий льох. Звідси вже нікому не втекти, не підкопатися під мури — спробуй голіруч пробити камінь!

Десь тут, у глухій печері, тримає паша гурт козаків, що їх багато років тому полонив у поході. Відколи загнали під землю, ще ні разу не скидали з них ланцюгів, не давали вийти й на хвилину, побачити сонце. Мабуть, вже й кістки їхні потіли в кайданах...

Та де ж запорожці? Хідник зверта праворуч, гине в мороці. І раптом крізь камінь пробилися голоси, брязнуло залізо. Є! Десь тут, близько. Скупий вогник смолоскипа побіг по чорних, нерівно тесаних стінах, чіпляючись за мокре павутиння, шугнув у чорний закуток. Двері! І так само два замки на них...

Знов важко, з натугою, двічі заскреготів ключ. Маруся шарпнула клямку — й стала. Наче в могилу зайшла! Сморід, задуха...

Назустріч заворушилися людські тіні, забряжчали кайдани.

— Хто це? — спитав хрипкий голос.

— Однорукий!

Маруся поставила глек, скинула з плеча кошики.

— То я! — відповіла тихо.

— Жінка! — здивувався козак.— Стривай! Це ж ти, мабуть, ота Богуславка! Диви — прийшла, не злякалася.

Де там не злякалася! Жах душив Марусю за горло, не давав зітхнути.

— Я вам їсти принесла. Узавтра Великдень... свято...

— Свято... Коли б на волю — ото було б свято! Чого ж стоїш? Давай, що принесла.

— Пити! Пити! — застогнали в кутку кволі голоси.

Матінко! Хто там? Лише тепер, трохи звикши до темряви, побачила Маруся, що там, у тісному кутку, прикуті ланцюгами до стіни — люди, не люди — якісь кістяки. Довгі сиві бороди, висохлі пазуристі руки...

Та це ж оті мученики, що стільки років нидіють під землею! Знав паша, до кого кинути запорожців!

— Зараз, зараз дам пити!

Вона метнулася, поналивала всім води в череп'я, порозкладала їжу.

— Ой молодичко! — прохрипів в'язень, простягаючи до черепка скоцюрблену руку.— Було б тобі мовчати, що завтра Великдень. Аж за серце вхопило.

Що скажеш на це? Маруся тільки сльози ковтала.

— Ану, хлопці! — гримнув раптом однорукий.— Чи пан, чи пропав! Відмикай нам кайдани, Богу слава!

— Це ж як? — сполотніла вона.

— А так. Ключі в тебе є? Давай сюди!

Тільки зараз впало їй в око, що на ланцюзі, який сковував запорожцеві вцілілу руку з ногами, висить замок.

Хотіла відступитися — й не змогла. Побігла, принесла в'язку. Двома ключами повідмикала кайдани.

Не вірячи собі, випростували бранці затерплі руки й ноги.

— Не баріться, хлопці, не баріться! — наказував однорукий.— Тікаймо, поки турки не схаменулися!

— Десь тут є човен чи байдак який?

— Галера є! — згадала Маруся.— Стоїть недалечко.

— А ми! А нас...— жалібно застогнали прикуті до стіни в'язні.— Хоч у море вкиньте,

тільки тут не лишайте... Братчики!

Запорожці метнулись до них. Повиривали із стіни іржаві гаки, порозбивали ланцюги, навечно заклепані на худих тілах.

— Стривайте! — зупинив братчиків однорукий, блиснувши очима.— Хоч і шкода часу, а утнемо туркам штуку. Хлопці, хутчій замикайте кайдани знову! Хай думають бусурмени, що нам чорти помагали.

... Ледве помітною при світлі пізнього місяця стежкою вивела Маруся козаків на берег.

Галера стояла порожня: дозорці разом з усіма правовірними молилися в мечеті, не чуючи ніякого лиха. Навіть кладки, перекинутої на галеру з високої кам'яної коси, не прибрали.

— Ну, Богуславко, бувай здорова! Спасибі тобі. Може, з нами поїдеш?

Маруся зітхнула:

— А синок?

— Гляди: дізнаються — уб'ють тебе!

— Уб'ють, то й уб'ють. Нічого не вдієш...

І стрималась — не заплакала. Тільки руки заломила.

— Козаче, голубе, не минай Богуслава: там моя мати! Побачиш — скажи: хай добра не збуває, мене не шукає, бо я вже в могилі...

Тихо звелися й пірнули у воду весла. Галера попливла-полетіла, мов на крилах.

Стоїть Маруся, дивиться вслід. Хоче йти назад і не може...

Одна в людини мати — одна батьківщина. Хто втерє її — не матиме долі довіку!